

کارآفرینی زنان روستایی رویکردی در توسعه پایدار

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۸/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۹/۱۳

کد مقاله: ۱۴۱۳۳

بهمن خسروی پور^{۱*}، عبدالحسین شعبی^۲

چکیده

امروزه در نظریه‌های جدید روستا توسعه روستایی از کارآفرینی روستایی به عنوان راهکاری مناسب برای توانمندسازی و ظرفیت‌سازی در مناطق روستایی در جهت تغییر الگوی زندگی کنونی، محیطی و نهادی یاد می‌شود و در عین حال کارآفرینی ابزاری مهم برای رسیدن به توسعه پایدار به شمار می‌رود. با توجه به این مهم، جامعه ای را نمیتوان یافت که در تکاپوی دستیابی به توسعه و بعد فراگیرتر آن یعنی توسعه پایدار نباشد. در رسیدن به توسعه پایدار روستایی عوامل متعددی دخیل می‌باشند. یکی از مهمترین این عوامل، کارآفرینی است و یکی از راهبردهای بلند مدت توسعه کارآفرینی روستایی، توجه به زنان روستایی و فراهم کردن زمینه‌هایی برای توانمندسازی آنها است. نقش زنان روستایی در تحقق اهداف توسعه پایدار به طور عام و توسعه پایدار روستایی به طور خاص انکارناپذیر است. این مقاله که با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و با روش مروری تدوین شده؛ تلاش دارد ضمن بیان مفاهیم کارآفرینی، نقش کارآفرینی زنان روستایی را در توسعه پایدار روستایی ارائه نماید.

واژگان کلیدی: کارآفرینی، کارآفرینی روستایی، زنان، توسعه پایدار

۱- عضو هیئت علمی دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی خوزستان (نویسنده مسئول)
khosravipour@asnrukh.ac.ir - b.khosravipour@gmail.com

۲- دانشجوی دوره دکتری دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی خوزستان

کارآفرینی به عنوان کلید حل مسائل و موانع توسعه انسانی موضوع بحث بسیاری از اندیشمندان توسعه اجتماعی و اقتصادی قرار گرفته است. آن‌ها عقیده دارند اگر خواهان اقتصادی پیشرفته در قرن ۲۱ هستید، کلید آن کارآفرینی است و لازمه آن توجه بیشتر محققان و سیاستگذاران به نیازهای نیمی از جمعیت جهان، یعنی زنان است. (Carter, 2005) کارآفرینی فرآیندی است که نقش حیاتی در تداوم، رشد و توسعه ملی و حتی اقتصادی جهانی ایفا می‌کند. لذا لزوم ایجاد بستر مناسب در جهت حمایت‌های منطقی اعم از مادی، معنوی، فرهنگی، تحقیقاتی و علمی از کارآفرینی و کارآفرینان بیش از پیش در کشورما احساس می‌گردد. اهمیت بحث کارآفرینی به حدی است که اقتصاددانان کارآفرینان را موتور رشد و توسعه اقتصاد جامعه می‌دانند به طوری که در متون توسعه از کارآفرینی به عنوان بازسازماندهی و بازآرایش ساختار اقتصاد روستا نام برده می‌شود (افتخاری و همکاران، ۱۳۸۹). لوردکیپانیدزه^۱ در سال ۲۰۰۵ در پژوهش خود نشان می‌دهد که توسعه روستایی به طور روزافزونی با کارآفرینی در ارتباط است و کارآفرینی را به عنوان نیروی برای رشد اقتصادی روستا معرفی می‌کند. (ورکیانی پور و همکاران، ۱۳۹۸) و در عین حال کارآفرینی ابزاری مهم برای رسیدن به توسعه پایدار به شمار می‌رود. همچنین ضرورت شناسایی و بهره‌گیری عقلایی از تمامی منابع و دارایی‌های یک جامعه برای دست‌یابی به اهداف توسعه، همواره ذهن برنامه‌ریزان و مجریان توسعه را به خود معطوف داشته است. به عبارتی، لازمه‌ی دست‌یابی به توسعه‌ی متوازن، شناسایی و تلاش برای بهره‌گیری ظرفیت از تمامی‌ها جوامع انسانی می‌باشد که این موضوع بیش از همه، اهمیت جایگاه زنان و نیز زنان روستایی را به عنوان نیمی از جمعیت فعال روستا و بسترسازی برای بهره‌گیری شایسته از توانمندی‌های آن‌ها در فعالیتهای اقتصادی و کارآفرینی و به تبع آن پیشبرد فرایند توسعه‌ی پایدار روستایی رانمایان می‌کند که یکی از شاخص‌های اقتصاد ملی و توسعه‌ی اجتماعی، مشارکت زنان و نحوه‌ی ایفای نقش آن‌ها در ساختارهای اقتصادی است (یعقوبی فرانی و همکاران، ۱۳۹۲). در دهه‌های اخیر رویکرد کارآفرینی به عنوان یکی از راهبردهای توسعه پایدار روستایی مورد توجه قرار گرفته و نظریه پردازان، برنامه‌ریزان و مجریان دولتی به دنبال آنند که با ارائه راهکارها و روش‌های جدید، از مشکلاتی که نواحی روستایی گریبانگیر آن هستند بکاهند. (chowdhury, 2007) شناسایی استعدادهای کارآفرینی روستاییان به ویژه زنان روستایی و تلاش برای توسعه روستایی فراهم از طریق کردن فراهم کردن زمینه‌های اولیه آن، اهمیت ویژه‌ای دارد (میرترابی و حجازی، ۱۳۹۰). برای این اساس، یکی از راهبردهای بلندمدت توسعه کارآفرینی روستایی، توجه به زنان روستایی و فراهم کردن زمینه‌هایی برای توانمندسازی آنها است (بهرامی، ۱۳۸۳). هم‌چنین در تئوری‌های توسعه پایدار روستایی نیز، بر افزایش مشارکت و ایجاد فرصت‌های برابر به خصوص زنان روستایی، بسیار تأکید شده است (کریمی، ۱۳۹۰). پس نقش زنان روستایی در تحقق اهداف توسعه روستایی، نقشی امکان‌ناپذیر است (یعقوبی فرانی و همکاران، ۱۳۹۳)

۲- کارآفرینی

واژه کارآفرینی بیش از دو قرن که در ادبیات مدیریت و اقتصاد وارد شده و مانند سایر واژه‌ها تغییرات زیادی را به خود گرفته و از رشد تکاملی برخوردار بوده است. ولی هنوز وفاق عمومی درباره‌ی مفهوم کارآفرینی در سطوح بین‌المللی وجود ندارد. البته اشیاط رایج از واژه کارآفرینی این است که کارآفرینی کسی است که ایجاد شغل می‌کند اما چنین نیست.

واژه کارآفرینی از کلمه فرانسوی Entreprenre به معنای «متعهد شدن» نشأت گرفته است. اقتصاددانان اولین کسانی بودند که در نظریه‌های اقتصادی خود به تشریح کارآفرین و کارآفرینی پرداختند (بیکری فر و مه نگار، ۱۳۹۱). کارآفرینی، موضوعی است که توجه پژوهشگران رشته‌های علمی مختلف مانند اقتصاد، روان‌شناسی، جامعه‌شناسی و غیره را به خود معطوف کرده و هر یک از این محققان، تعاریف متفاوتی از کارآفرینی ارائه کرده‌اند که ناشی از دیدگاه‌های متفاوت آنان در این زمینه است (حسینی و حسینی، ۱۳۹۱) و امروزه در بین راهبردهای دست‌یابی به توسعه، مبحث توسعه‌ی کارآفرینی بخش جدایی‌ناپذیر توسعه و کلیدی مباحث اقتصادی در کشورهای پیشرفته و در حال توسعه می‌باشد (یعقوبی فرانی و همکاران، ۱۳۹۲). از راهکارهای مهم برای رسیدن به توسعه و توسعه پایدار روستایی ایجاد اشتغال در روستاها می‌باشد و مهمترین ابزار آن توسعه کارآفرینی است که باعث افزایش بهره‌وری افراد و منابع و در نتیجه سبب افزایش درآمد مردم و جامعه روستایی خواهد شد. (فراهانی و همکاران، ۱۳۹۰) هم‌چنین کارآفرینی فرآیندی است که در آن فرد کارآفرین با توجه به ویژگی‌های شخصیتی خود آگاهانه در پی حل یک مشکل بوده و با روحیه نوآوری و خلاقیت خود راه حل، ابزار و یا طرحی را ارائه و برای عملی کردن آن با پذیرش خطرپذیری‌های مربوطه اقدام و نهایتاً تلاش می‌کند که محصول خود را عرضه کند و یک جریان جدید را پی‌ریزی و توسعه دهد همچنین کارآفرینی فرایند خلق چیز نو و با ارزش، با صرف وقت و تلاش بسیار و پذیرش خطرپذیری‌های مالی، روحی و اجتماعی برای به دست آوردن منافع

1-Lordkipanidze, 2005

مالی، رضایت شخصی و استقلال می باشد (انبارلو و هراثینی، ۱۳۹۵). کارآفرین فردی است دارای ایده و فکر جدید که از طریق ایجاد کسب و کار یا بسیج منابع که با مخاطره ی مالی، اجتماعی و حیثیتی همراه است محصول یا خدمت جدید به بازار ارائه می دهد. در تعریف یاد شده چهار نکته وجود دارد:

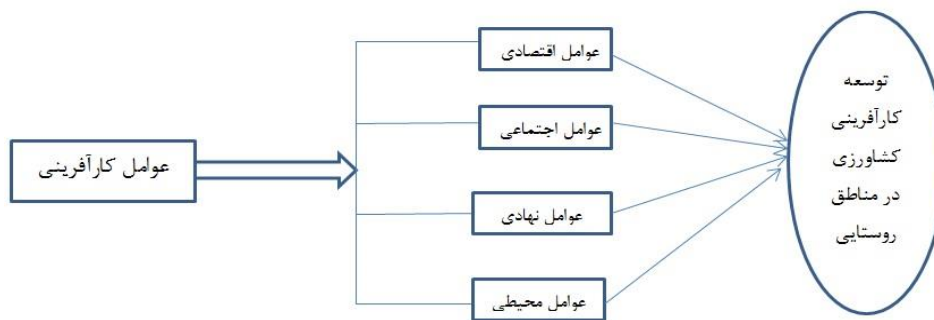
- ۱- کارآفرین دارای ایده و فکر جدید است.
- ۲- کارآفرین در پی ایجاد کسب و کار است (نه تنها نوشتن طرح تجاری بلکه جمع آوری منابع، تشکیل تیم و راه اندازی کسب و کار نیز برعهده اوست).
- ۳- کارآفرین ریسک پذیر است. مخاطره هایی که کارآفرین تحمل می کند. لزوماً فقط ریسک مالی نبوده و گسترده تر از آن است.
- ۴- کارآفرین محصول یا خدمت جدید به بازار ارائه می کند یعنی کارآفرین باید نتیجه کار خود را در بازار ببیند. (پیکری فر و مه نگار، ۱۳۹۱).

در نتیجه کارآفرینی فرایند خلق ابتکارها و نوآوری ها و ایجاد کسب و کارهای جدید در شرایط خطر خیز از طریق کشف فرصت ها و بهره گیری مناسب از منابع بتواند در شرایط پرابهام و ریسک آمیز به ابتکارات و نوآوری ها و ایجاد کسب و کار مولد سازد (حیدری مکرر و سارانی، ۱۳۹۴). کارآفرینی از فعالیت هایی است که می تواند برطرف کننده بسیاری از چالش های عمده همچون بیکاری، درآمد پایین، فقدان تنوع اقتصادی و غیره در مناطق روستایی باشد که در این میان، زنان به عنوان یکی از گروه های تاثیر گذار در جامعه روستایی نقش مهمی دارند به همین دلیل تقویت کارآفرینی زنان روستایی، راهکاری موثر در راستای دو شاخص توسعه، یعنی افزایش اشتغال و کاهش بیکاری تلقی می شود (حیدری ساربان، ۱۳۹۱) به نقل از یاسوری و نوروزی نژاد، ۱۴۰۰

۳- کارآفرینی روستایی

کارآفرینی روستایی را می توان به این صورت تعریف کرد: شناسایی فرصت های جدید، نوآوری و خلاقیت در فعالیت های کشاورزی و غیر کشاورزی، نوآوری و خلاقیت در کاربری زمین و در ولع استفاده بهینه، متنوع و نوآورانه از منابع روستا در راستای توسعه پایدار روستایی است (دادورخانی و همکاران، ۱۳۹۰). کارآفرینی روستایی می تواند به خلق خطرپذیری هایی ارجاع داده شود که از موهبت های منحصر به فردی در مناطق روستایی حاصل شده است که در کلان شهرها موجود نمی باشد (ایزدی و عطایی، ۱۳۹۲) که امروزه در نظریه های جدید روستا توسعه روستایی از کارآفرینی روستایی به عنوان راهکاری مناسب برای توانمندسازی و ظرفیت سازی در مناطق روستایی در جهت تغییر الگوی زندگی کنونی، محیطی و نهادی یاد می شود و در عین حال کارآفرینی ابزاری مهم برای رسیدن به توسعه پایدار به شمار می رود (یعقوبی فرانی و همکاران، ۱۳۹۳).

کارآفرینی روستایی در اصل تفاوتی با مفهوم عام کارآفرینی ندارد. فقط شرایط خاص مناطق روستایی از جمله بالاتر بودن خطرپذیری، کمبود امکانات وضعف مدیریت در این نواحی باعث می شود که زمینه های کارآفرینی در این نواحی متفاوت با سایر نواحی و فعالیت ها باشد. به هر حال کارآفرین روستایی به دنبال شناسایی فرصت های جدید، نوآوری و خلاقیت در فعالیت های کشاورزی و غیر کشاورزی، کاربری اراضی و استفاده بهینه، متنوع و نوآورانه در راستای توسعه روستایی است (رضوانی و نجارزاده، ۱۳۸۷). در تعریفی دیگر، کارآفرینی روستایی فعالیتی است که به مردم روستایی کمک می کند تا فرصت ها را به فعالیت های اقتصادی سودآور تبدیل کنند. در مجموع می توان کارآفرین روستایی را فردی مستقل، ریسک پذیر، دارای اعتماد به نفس بالا، خوشبین، پرتلاش و نوآور معرفی کرد. ضمن اینکه کارآفرینی در مفهوم روستایی خود بر واقعیت ایجاد شغل در نواحی روستایی متمرکز است (نجفی کانی و همکاران، ۱۳۹۴). بنابراین، می توان نتیجه گرفت که کارآفرینی روستایی راهکاری جدید در های توسعه برای توانمندسازی و ظرفیت سازی در مناطق روستایی در جهت کاهش شکاف شهر و روستا، ایجاد فرصت های برابر اقتصادی، اجتماعی، محیطی و نهادی می باشد و ابزاری مهم برای رسیدن به توسعه پایدار است (رکن الدین افتخاری و همکاران، ۱۳۸۷). اثرات کارآفرینی روستایی در جوامع محلی را می توان در شکل ۱ مشاهده کرد.

شکل ۱. عوامل تاثیرگذار بر کارآفرینی (مظه‌ری و همکاران، ۱۳۹۶)

۴- زنان

در دنیای کنونی، با توجه به ساختار نظام های بهره برداری کشاورزی و تسلط بهره برداری خانوادگی که بخش عمده نیروی کار آن را زنان تشکیل می‌دهند، دستیابی به اهداف توسعه بدون در نظر گرفتن نقش زنان امکان پذیر نیست. (طالب و همکاران، ۱۳۸۶ به نقل از ور کیانی پور و همکاران، ۱۳۹۸) از دهه هفتاد میلادی، مسائل مربوط به شرکت همه جانبه زنان در فرایند برنامه های توسعه ملی به تدریج وارد دستور کار سازمان های توسعه و عمران ملی و بین المللی گردید و تا سال ۱۹۸۰ بسیاری از کشورها و سازمان های بین المللی مسائل مربوط به زنان را به طور آشکار در برنامه های توسعه خود قرار دادند که تمامی این تلاش ها سعی در آگاه ساختن مردم از اهمیت پایگاه اقتصادی اجتماعی زنان جامعه (که پیش از این از نظرها پنهان بود) در توسعه کشور و محل زندگی داشت، زیرا هیچ برنامه ای بدون توجه به آنان به اهداف خود نمی رسد و هیچ توسعه ای پایدار و کامل نخواهد شد (خواجه نوری، ۱۳۷۶). نیمی از منابع انسانی موثر در توسعه جوامع بشری زنان را تشکیل می دهند (جلودار و همکاران، ۱۳۸۶). زنان یکی از مهم ترین گروه اجتماعی برگرفته از کیفیت زندگی و در عین حال موثر بر آن هستند. این گروه بزرگ اجتماعی از آنجا که ارتباط مؤثری با گروه های اجتماعی جامعه دارند، علاوه بر وظایف شخصی و خانوادگی نقش فعالی را در پیشرفت های اجتماعی و توسعه پایدار آن ایفا می کنند و زنان نقش بسیار حساس و تعیین کننده ای در فعالیت های اجتماعی دارند. آنان برای تسریع روند تغییر و توسعه پایدار جامعه، مسئولیت بسیار جدی و تعیین کننده ای برعهده دارند. به همین دلیل کشورهایی که در مسیر توسعه سازنده قرار دارند به این امر مهم پی برده اند که ضرورت ایجاد جامعه سالم در گرو وجود زنان فعال و مؤثر در جامعه است. آموزش زنان و مشارکت آنان نقش مهمی در توسعه کشور داشته به گونه ای که حدود نیمی از جمعیت شاغلین را زنان تشکیل می دهند. پس زنان در جامعه یک حرکت اساسی و حساسی را ایفا می کنند، هم چنین نقش زنان در توسعه، مستقیماً با هدف توسعه اجتماعی و اقتصادی بستگی داشته و از این رو در تحول همه جوامع انسانی، عاملی بنیادی محسوب می شود (زراعت پیشه و همکاران، ۱۳۹۴). هم چنین زنان به عنوان یکی از عوامل غیرمشهود و نامرئی در اقتصاد کشاورزی، سهم عظیمی از کل نیروی انسانی مورد نیاز بخش کشاورزی در سطح جهان را تشکیل می دهند هم چنین نیرویی برای ایجاد تحول و منبعی بالقوه برای برای پیشبرد اقتصاد روستایی و افزایش هرچه بیش تر نرخ رشد تولید مواد غذایی هستند که به منظور استفاده توانایی بهینه از توانایی های زنان و دستیابی به توسعه، کارگزاران و اقتصاددانان به دنبال ارائه الگویی هستند که نقش زنان را در توسعه همه جانبه به ویژه اقتصاد، تقویت کند (یعقوبی فرانی و همکاران، ۱۳۹۳).

۵- اشتغال زنان

اشتغال و کارآفرینی زنان از عوامل موثر در توسعه اقتصادی و مشارکت اجتماعی محسوب می شوند و مشارکت زنان در بازار کار به کاهش نرخ باروری، افزایش سطح تولید، افزایش درآمد سرانه و در نتیجه، افزایش رفاه اجتماعی کل جامعه منجر میشود. همچنین امروزه کارآفرینی و خود اشتغالی به عنوان یکی از مهم ترین گزینه های اشتغال به ویژه در توسعه ی جوامع محلی مطرح است و با توجه به تغییر روندهای جهانی اشتغال، ضرورت توسعه و تقویت انگیزه های خوداشتغالی و کارآفرینی بویژه در زنان بیش از پیش احساس می شود اما در برخی از جوامع شرایط اجتماعی مانع زنان برای شروع کسب و کار می باشند. برای یک زن شروع و اداره یک کسب و کار جدید می تواند مشکل باشد، زیرا اغلب آنها فاقد مهارت، تحصیلات و حمایت منابع مالی هستند. به همین دلیل در کشورهای در حال توسعه بخش غیررسمی به عنوان بخشی که می تواند فرصت های اقتصادی را برای زنان ایجاد نماید دارای اهمیت زیادی است (پوررجب و همکاران، ۱۳۹۰) موانع و محدودیت های اشتغال زنان روستایی در چهار عامل اصلی

موانع اجتماعی- فرهنگی، موانع اقتصادی-محیطی، موانع شخصیتی و موانع آموزشی- حمایتی دسته بندی می شوند. (سعدی و همکاران، ۱۳۹۶) شناسایی استعدادها کارآفرینی روستائیان، به ویژه زنان روستایی و تلاش برای توسعه و تقویت کارآفرینی در فرآیند توسعه روستایی با تاکید ویژه بر زنان از طریق فراهم کردن زمینه‌های اولیه و زیرساخت‌های لازم اهمیت ویژه‌ای دارد. (خسروی پور و کریمی، ۱۳۹۸)

۵-۱- اهمیت کارآفرینی از نظر ایجاد اشتغال برای زنان

در عرصه جهانی، زنان خلاق، نوآور و مبتکر به عنوان کارآفرینان، منشأ تحولات عظیم و بزرگی در زمینه‌های صنعتی، تولیدی و خدماتی شده‌اند و نقش آنان به عنوان موتور توسعه اقتصادی، قهرمانان ملی و توسعه صنعتی، محرک و مشوق سرمایه گذاری، عامل ایجاد اشتغال، گزینه اصلی انتقال فناوری و عامل رفع خلل و تنگناهای بازار، در جوامع توسعه یافته است (آراستی، ۱۳۸۵). زنان در کشورهای رو به توسعه، امید اول برای ارتقای خانواده‌ها و رشد توسعه کشورهای خود محسوب می‌شوند. موفقیت زنان کارآفرین در جوامع نه تنها سبب سودهای اقتصادی می‌شود، بلکه منافع اجتماعی و فرهنگی هم ایجاد می‌نمایند. زنان به دلایل متعدد از جمله بیکاری و کاهش دستمزدها و نارضایتی از شغل قبلی، وارد کارآفرینی می‌شوند، چون کارآفرینی راهی برای برون‌رفت از بیکاری معمول است که سه دلیل مهم کشورها برای توجه به مقوله کارآفرینی، تولید ثروت، توسعه تکنولوژی و اشتغال مولد هستند در حالی که در کشور ما به اشتباه این مفهوم صرفاً با اشتغال‌زایی مترادف شده و فقط برای حل مشکل اشتغال برنامه‌ها به سمت کارآفرینی سوق پیدا می‌کند. در اواخر دهه‌ی ۷۰ در بسیاری از کشورهای پیشرفته به علت تغییر در ارزش‌ها و گرایش‌های جامعه و تغییرات جمعیت شناختی، موجی از کسب و کارهای کوچک و افراد خود اشتغال به وجود آمد. (ملوندی، ۱۳۸۷) امروز زنان نقش مهم و رو به رشدی در زمینه توسعه کسب و کار به عهده گرفته‌اند، چنانچه آمارها نشان می‌دهد فعالیت‌های اقتصادی زنان ۲۵ تا ۳۰ درصد کل فعالیت‌های اقتصادی جهان را تشکیل می‌دهد (رستم علیزاده و علی جمعه زاده، ۱۳۹۷) زنان نقش مهمی در ارتقای اشتغال و بهبود وضعیت اقتصادی جامعه ایفا می‌کنند، بنابراین فراهم کردن زمینه مشارکت فعال آن‌ها در امور مختلف اقتصادی- اجتماعی به خصوص فعالیت‌های کارآفرینی عامل مهمی در انگیزش بیشتر این نیروی عظیم در چرخه‌های تولیدی اجتماعی را دارا می‌باشد. (ور کیانی و همکاران، ۱۳۹۸). جمشیدی و همکاران (۲۰۱۵) در تحقیق خود اظهار داشته‌اند که کارآفرینی در مناطق روستایی، به ویژه در بین زنان روستایی، می‌تواند برطرف کننده بسیاری از چالش‌ها از جمله بیکاری، درآمد پایین، فقدان تنوع اقتصادی و مهاجرت باشد. با توجه به نقش غیر قابل انکار زنان در توسعه روستایی، تقویت کارآفرینی زنان روستایی می‌تواند در دستیابی به اهداف توسعه پایدار در مناطق روستایی نقشه موثری را ایفا نماید. (احمدی و همکاران، ۱۳۹۸). افزا و همکاران (۲۰۱۰) در پژوهش خود نشان داده‌اند که عوامل انگیزشی برای ایجاد کسب و کار شامل کسب منزلت اجتماعی بالاتر، کسب منزلت اقتصادی بالاتر و رفع نیازهای اقتصادی خانواده، استقلال شغلی، تشویق خانواده و مشوق‌های ارائه شده توسط دولت باعث کارآفرینی زنان روستایی و توسعه کسب و کارهای کوچک روستایی می‌شود (خسروی پور و پور جاوید، ۱۳۹۶)

۵-۲- عوامل موفقیت زنان در کارآفرینی

هلن فیشر، انسان شناس دانشگاه راتجز، دریافته است که پنج ویژگی، زنان کارآفرین را در این زمینه منحصر به فرد کرده است و می‌تواند در موفقیت آنان بسیار مهم جلوه کند:

۱. مهارت‌های ارتباطی: بسیاری از زنان در بیان احساسات خود بهتر از همتای مرد خود عمل می‌کنند و توان برقراری ارتباط موثرتری دارند.
۲. مهارت‌های مردمی: بسیاری از بانوان در خواندن احساسات از چهره‌ی دیگران و کشف رمز و رازهای حرکات دیگران و پی بردن به منظور طرف از لحن صدا بسیار ماهر هستند.
۳. مهارت‌های به کاری‌گیری تفکر شبکه‌ای: به معنی توانایی زنان در جمع‌آوری داده‌ها از محیط و ایجاد ارتباط میان قطعات داده‌های مختلف است. برعکس، بسیاری از مردان معمولاً اطلاعات را قطعه قطعه کرده فقط توجه خود را معطوف به چیزهایی می‌کنند که تصور می‌کنند اهمیت بیشتری دارد.
۴. مهارت برقراری توافق: زنان کارآفرین موفق، غالباً خوب می‌توانند بحث کنند. آنان می‌کوشند شرایطی ایجاد کنند که با طرف‌های وارد در بحث، روابط هماهنگ برقرار کنند.
۵. توانایی در ایجاد و گسترش روابط حسنه است: حفظ روابط دراز مدت با مشتری در تجارت نیاز به ایجاد مودت و دوستی و استفاده از روابط عمومی موثر است (خسروی پور و ادهم ملکی، ۱۳۹۶).

کارآفرینی زنان فعالیتی است که در زمینه خود اشتغالی مشارکتی، خود اشتغالی مستقل، کارفرمایی و کسب و کار های با مالکیت انحصار صورت می گیرد. زنان کارآفرین زانی هستند که به تنهایی یا با مشارکت، کسب و کاری را ایجاد می کنند و با قبول خطر های مالی، اجتماعی، اخلاقی و روانی با خلاقیت و نوآوری، محصولات جدیدی را تولید می کنند تا در بازار بر رقبا غلبه نمایند. (احمدی و همکاران ۱۳۹۸)

۶- توسعه پایدار

به طور کلی هدف از توسعه، تجدید سازمان کل نظام اقتصادی و اجتماعی است، به نحوی که در این فرایند علاوه بر بهبود سطح زندگی، دگرگونی های اساسی در نهادها و زیربنای اجتماعی و مدیریت و نهایتاً در رفتارهای گوناگون انسان پدیدار میگردد. دستاورد توسعه عبارت است از رها شدن انسانها از چنگال فقر غذایی، فقر علمی، فقر فرهنگی، فقر سیاسی و فقر زیست محیطی که با توجه به این اصل مهم، جامعه ای را نمیتوان یافت که در تکاپوی دستیابی به توسعه و بعد فراگیرتر آن یعنی توسعه پایدار نباشد. در رسیدن به توسعه پایدار روستایی عوامل متعددی دخیل میباشند. یکی از مهمترین این عوامل، کارآفرینی است؛ زیرا کارآفرینی با خلق فرصتهای جدید اشتغال و درآمد، نوآوری و ایجاد رفاه، نقش موثری در بهبود وضع اقتصادی خواهد داشت (قادر مرزی و همکاران، ۱۳۹۴). توسعه پایدار انسان را قادر میسازد تا با بهره مندی از ابعاد متنوع اجتماعی و اقتصادی، سیاسی و زیست محیطی، فرایند توسعه و رشد اجتماعی-اقتصادی را به گونه ای پایدار سپری نماید (انبارلو و هراثینی، ۱۳۹۵). کمیسیون جهانی محیط زیست و توسعه نیز توسعه پایدار را چنین تعریف می کند: جریانی تغییری در استفاده از منابع، هدایت سرمایه گذاری ها، جهت گیری توسعه فناوری و به طور کلی تغییر نهادی است که با نیازهای حال و آینده سازگار باشد و همچنین به تعبیر سازمان بهره وری آسیا، توسعه پایدار راهبردی است برای ارتقای بهره وری و عملکرد زیست محیطی در راستای توسعه همه جانبه اجتماعی و اقتصادی و هدف آن ارتقای مستمر کیفیت زندگی انسان است (کریم و هاشمی، ۱۳۸۸).

۷- توسعه پایدار و اهداف آن

توسعه پایدار با حفاظت زمین، آب و ذخایر ژنتیکی گیاهی و جانوری همراه است و تخریب زیست محیطی به همراه ندارد، از فناوری مناسب استفاده می کند، از نظر اقتصادی بالنده و پایدار و از نظر اجتماعی مورد قبول است، بنابراین اهداف توسعه پایدار را در سه بخش اقتصادی (با هدف پیشرفت و کارایی بیشتر)، اجتماعی (با هدف برابری و کاهش فقر) و بوم شناختی (با هدف حفظ توانمندی منابع طبیعی) می توان در نظر داشت. (خسروانی و همکاران، ۱۳۹۳)

شکل ۲. اهداف توسعه پایدار (خسروانی و همکاران، ۱۳۹۳)

۸- کارآفرینی زنان روستایی رویکردی در توسعه پایدار

یکی از مهم ترین معیارها جهت سنجش درجه توسعه یافتگی یک کشور، میزان اهمیت و اعتباری است که زنان در آن کشور دارا می باشند. نقش زنان در توسعه، مستقیماً با هدف توسعه اجتماعی و اقتصادی بستگی داشته و از این رو در تحول همه جوامع انسانی، عاملی بنیادی محسوب می گردد که در عرصه جهانی، زنان خلاق، نوآور و مبتکر به عنوان کارآفرینان، منشآت حولات عظیم و بزرگی در زمینه های صنعتی، تولیدی و خدماتی شده اند و نقش آنان به عنوان موتور توسعه اقتصادی، قهرمانان ملی و توسعه صنعتی، محرک و مشوق سرمایه گذاری، عامل ایجاد اشتغال، گزینه اصلی انتقال فناوری و عامل رفع خلل و تنگناهای بازار، در جوامع توسعه یافته است (آراستی، ۱۳۸۵) کارآفرینی و اشتغال زنان روستایی ضمن افزایش درآمد خانواده، به واسطه تفاوت و کاهش

شکاف موجود بین خانوارهای شهری و روستایی، صرفه جویی در هزینه محصولات های تولید زراعی و دامی، بهبود وضعیت سوادو بهداشت خانواده، تامین هزینه های خانوار به عنوان سرپرست و نیز کاهش مهاجرت به شهرها می تواند زندگی روستایی و در نهایت کل جامعه را تحت تأثیر قرار دهد بنابراین، شناسایی استعداد های کارآفرینی روستاییان، به ویژه زنان روستایی و تلاش برای توسعه و تقویت کارآفرینی در فرایند روستایی از طریق فراهم کردن زمینه های اولیه آن، اهمیت ویژه ای دارد (حجازی و میرترابی، ۱۳۹۰) که یکی از مهمترین راهکارها در جهت توسعه روستایی پایدار، رشد و توسعه کارآفرینی روستایی است هم چنین زنان در گستره ی جهانی نقش عمده ای در فعالیت های اقتصادی دارند اما فعالیت اقتصادی آنان در کشورهای در حال توسعه و از همه مهم تر در نواحی روستایی این جوامع شکل متفاوتی دارد. این فعالیت ها به طور عمده سنتی است، در داخل خانه انجام می شود، جنبه تولیدی دارد و در افزایش درآمد خانواده تاثیر بسزایی دارد. با این حال زنان روستایی نامرئی ترین مشارکت کنندگان در فرایند اقتصادی جامعه و خانواده بوده و عدم توجه به توانایی این بخش از جامعه نتایج زیان باری زنان روستایی را به دنبال خواهد داشت (موسوی، ۱۳۹۰). نظریه های جدید توسعه روستایی، از کارآفرینی روستایی به عنوان راهکاری مناسب یاد می شود و کارآفرینی ابزاری مهم برای رسیدن به توسعه پایدار به شمار می رود. مراحل توسعه پایدار در این مسیر عبارتند از: توانمندسازی و ظرفیت سازی در مناطق روستایی، تغییر الگوی زندگی کنونی، کاهش شکاف شهر و روستا، ایجاد برابری اقتصادی، اجتماعی، محیطی و نهادی است. اما باید توجه داشت که برای راه اندازی فعالیت های کارآفرینی در روستاها ظرفیت های ناشناخته ای وجود دارد که با شناسایی آن ها می توان بهتر برنامه ریزی کرد و کارآفرینی به وجود آورد (کومار، ۲۰۱۶) با توجه به نقش انکارناپذیر زنان در توسعه روستایی، تقویت کارآفرینی زنان روستایی راهکاری موثر در راستای تحقق توسعه پایدار روستایی محسوب می شود. زنان کارآفرین سهمی در خور توجه در رشد اقتصادی و توسعه ملی و جهانی دارند. کارآفرینی زنان روستایی ابزاری برای ارتقای توانمندسازی، افزایش درآمد، بهره برداری مناسب از منابع در دسترس، شناسایی فرصت های موجود اقتصادی، کاهش فقر روستایی، افزایش مشارکت و توزیع مناسب درآمد و غیره است. (یاسوری و نوروزی نژاد، ۱۳۹۰) بنابراین در برنامه ریزی برای توسعه پایدار روستایی باید به آموزش و توسعه کارآفرینی در روستاها با تاکید بر کارآفرینی زنان روستایی عنایت و توجه بیشتر و دقیق تری داشت.

۹- نتیجه گیری و پیشنهادها

یکی از مهمترین اهداف توسعه روستایی به منظور ایجاد درآمد، ایجاد اشتغال و مهمترین سازوکار و ابزار آن، کارآفرینی است. کارآفرینی باعث کاهش بیکاری، افزایش بهره وری و ایجاد فرصت های شغلی برای سایر افراد و در نتیجه افزایش درآمد روستائیان می شود. کارآفرینی را می توان یک فرآیند پویا نامید که شامل آرمان، تحول، دگرگونی و خلاقیت می شود. این فرآیند به کاربرد و استفاده ی نیرو و انگیزه ی افراد در جهت خلق و اجرای ایده های نو و همچنین راه حل های کاربردی احتیاج دارد همچنین تقویت کارآفرینی در محیط های روستایی هم موجب استفاده بهینه از منابع موجود می شود و هم زمینه ساز رشد، شکوفایی و پایداری مکان های زندگی روستایی است؛ زیرا کارآفرینی با فراهم ساختن درآمد کافی و مناسب برای افراد، ایجاد زمینه های اشتغال و غیره ماندگاری در روستاها را افزایش می دهد و همچنین می تواند موجب جذب سرمایه ها و نیروهای انسانی بیرونی در محیط روستا شود و پایه های توسعه ملی و منطقه ای را تقویت کند. البته تمام روستاها در وجود شرایط جهت توسعه کارآفرینی در یک سطح نمی باشد.

یکی از اقسام مهم روستائی که نقشی تعیین کننده در هویت، اقتصاد، جامعه و خانواده ی روستائی دارند، زنان روستائی می باشند و در امر توسعه پایدار، زنان به عنوان نیمی از جمعیت نقش بسیار مهمی را در امور اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و محیطی دارند. از این رو آنان همواره مدنظر برنامه ریزان بودند و از نظر برنامه ریزان توسعه، بین زنان و مردان تفاوتی وجود نداشته، بلکه در بسیاری از جهات نقش زنان حساس تر مهم تر نیز جلوه می کند. لذا مشارکت دادن زنان در برنامه ها و تصمیم گیری های مربوط به توسعه باعث می گردد که آنان اطلاعات و شناختی که در اثر سالیان متمادی در محیط زندگی خود به دست آورده اند به راحتی و بدون صرف هزینه ای در اختیار برنامه ریزان توسعه قرار دهند و این امر می تواند در نهایت، در راستای توسعه پایدار روستایی بسیار مهم باشد، همچنین کارآفرینی زنان روستایی ابزاری برای ارتقای توانمندسازی، پایداری مکان های زندگی روستایی، افزایش درآمد، بهره برداری مناسب از منابع در دسترس، شناسایی هر چه بیشتر فرصت های موجود اقتصادی، کاهش فقر روستایی، فراهم نمودن زمینه های رشد اقتصادی، افزایش مشارکت، توزیع مناسب درآمد و غیره است. بنابراین جوامع روستائی نیاز به حمایت از کارآفرینی به ویژه زنان کارآفرین دارند و به نظر می رسد جامعه ی روستائی این توان را دارد که زمینه های خود اشتغالی را با تاکید بر زنان روستائی بارور نماید امروزه، بسیاری از زمینه های کارآفرینی در جامعه ی روستائی با محوریت زنان می تواند توسعه یابد که در این راستا پیشنهاد های زیر ارائه می شود؛

- برگزاری دوره های آموزشی برای زنان روستایی در رابطه با کسب و کار و خوداشتغالی با توجه به سطح آموزش های پایه
- ساماندهی و شناسنامه‌دار کردن کسب و کار های روستایی به منظور حمایت از کسب و کارهای زنان روستایی می‌تواند زمینه ارتقاء و تقویت روحیه کارآفرینی آنان فراهم آورد.
- معرفی و قدردانی از زنان کارآفرین و انعکاس در رسانه‌ها و مطبوعات، برگزاری همایش، نشست‌ها و گردهمایی برای مثبت نمودن ذهن افراد نسبت به کارآفرینی، که موجب اعتماد به نفس و ارتقاء روحیه خلاقیت و نوآوری در بین زنان روستایی و زمینه‌ساز ارتقاء و تقویت روحیه کارآفرینی آنان خواهد بود.
- اعطای وام و اعتبارات خاص کم بهره به کسب و کارهای زنان روستایی
- انتشار نشریات تخصصی کارآفرینی روستایی و توزیع آن بین روستائیان
- حمایت های بیمه ای و بازاریابی برای تولیدات و خدمات زنان کارآفرین روستایی

منابع

۱. احمدی، سنور . کوهستانی، حسین. یادآور، حسین. شعبان علی، حسین. (۱۳۹۸). طراحی مدل توسعه کارآفرینی کشاورزی پایدار بین زنان روستایی (مطالعه موردی: استان کردستان). نشریه دانش کشاورزی و تولید پایدار، شماره ۹، صص ۲۵۱-۲۳۷.
۲. افتخاری، عبدالرضا رکن الدی، طاهرخانی، مهدی وسجاسی قیداری، حمدالله (۱۳۸۹). «تحلیل ابعاد و عوامل مؤثر بر توسعه کارآفرینی کشاورزی مناطق روستایی»، روستا و توسعه، ۱۲(۳): ۴۱-۷۲
۳. ایزدی، نسیم، عطایی، پوریا (۱۳۹۲). کارآفرینی روستایی و نقش ترویج و آموزش کشاورزی در توسعه آن. فصلنامه نظام کشاورزی و منابع طبیعی، سال یازدهم، شماره چهل، تابستان ۱۳۹۲
۴. انبارلو، مسعود، هرائینی، مصطفی (۱۳۹۵). جایگاه کارآفرینی در توسعه پایدار سکونتگاه های روستایی، پنجمین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت: الگوی پایه پیشرفت، ۲۹ و ۳۰ اردیبهشت ۱۳۹۵.
۵. آراستی، زهرا، (۱۳۸۵). زنان کارآفرین ایرانی، ساختارهای فرهنگی_اجتماعی مؤثر در ایجاد کسب و کارهای زنان، مجله پژوهش زنان، دوره چهارم، شماره ۱۲ و ۱۳، صص ۹۳-۱۲۰.
۶. بهرامی، عبدالعلی (۱۳۸۳). «فرایند برنامه ریزی توسعه روستایی»، مجموعه مقالات کنگره توسعه روستایی، چالش ها و چشم اندازها، موسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه ریزی، تهران: ۱۶۰-۱۴۵.
۷. پوررجب، پیمان، آزادمنش، شهرام، محمدی، محمد رضا (۱۳۹۰)، نگرش جامعه شناختی به انگیزه های شروع کسب و کار در زنان کارآفرین روستایی، موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، دانشگاه تهران.
۸. پیکری فر، فاطمه و مه‌نگار، فرشاد. (۱۳۹۱). بررسی نقش دانشگاه ها در توسعه کارآفرینی. کنفرانس ملی کارآفرینی و مدیریت کسب و کارهای دانش بنیان
۹. جلودار، فلاح؛ حسینی، فرج الله، حسینی، محمود، میردامادی، مهدی (۱۳۸۶). عوامل مؤثر بر موفقیت کارآفرینی زنان روستایی. فصلنامه روستا و توسعه، سال ۱۰، شماره ۴، صص ۸۷-۱۱۵.
۱۰. حسینی، سیده راحله و حسینی، سیده الهام. (۱۳۹۱). آموزش کارآفرینی: رویکردی نو در جهت حل مشکل اشتغال فارغ التحصیلان کشاورزی. کنفرانس ملی کارآفرینی و مدیریت کسب و کارهای دانش بنیان.
۱۱. حیدری مکرر، حمید، سارانی، افسانه (۱۳۹۴). بررسی و تحلیل عوامل مؤثر بر کارآفرینی زنان روستایی، همایش ملی عمران و معماری بارویکردی بر توسعه پایدار، مردادماه ۱۳۹۴
۱۲. حیدری ساربان، وکیل. (۱۳۹۱). اولویت بندی عوامل مؤثر بر کارآفرینی زنان روستایی. (مطالعه موردی: استان اردبیل). نشریه مطالعات اجتماعی-روان شناختی زنان، سال دهم، شماره ۲، صص ۱۷۷-۱۵۹.

۱۳. خسروانی، فرهاد. پزشکی راد، غلامرضا. فرهادیان، همایون (۱۳۹۳) بررسی وضعیت ضایعات و پسماندهای کشاورزی و ارائه راهکارهای مدیریتی به منظور رسیدن به اهداف توسعه پایدار. مجله ترویج علم دوره ۵، شماره ۱ - شماره پیاپی ۶ شهرپور ۱۳۹۳. صص ۹۵-۱۱۲
۱۴. خسروی پور، بهمن. کریمی، نرگس. (۱۳۹۸). تحلیل عوامل تاثیرگذار در کارآفرینی زنان روستایی. فصلنامه جغرافیا و روابط انسانی دوره ۲، شماره ۱، تابستان ۱۳۹۸، صص ۹۵-۱۰۵.
۱۵. خسروی پور، بهمن. ادهم ملکی، مرجان. (۱۳۹۶). نقش کارآفرینی و مشارکت زنان در توسعه پایدار روستایی، مجله رویکردهای پژوهشی در علوم اجتماعی، شماره ۱۲، زمستان ۱۳۹۶، صص ۱۴۲-۱۳۵.
۱۶. خسروی پور، بهمن. پورجاوید، سهیلا. (۱۳۹۶). واكای عوامل مؤثر بر رشد کارآفرینی در کسب و کارهای کوچک (SME) زنان روستایی در شهرستان اسلام آباد غرب با استفاده از تکنیک تحلیل محتوا. فصلنامه راهبردهای توسعه روستایی، جلد ۴، شماره ۳، صص ۳۱۵-۲۹۹.
۱۷. خواجه نوری، بیژن، بررسی عوامل اجتماعی-اقتصادی مؤثر بر بیگانگی زنان (مطالعه موردی زنان شهر شیراز)، پایان نامه کارشناسی ارشد جامعه شناسی، دانشگاه شیراز.
۱۸. دادورخانی، فزیله، رضوانی، محمد رضا، ایمنی قشلاق، سیاوش، بوزرجمهری (۱۳۹۰). تحلیل نقش گردشگری در توسعه ی ویژگی های کارآفرینانه و گرایش به کارآفرینی در بین جوانان روستایی (مطالعه موردی: روستای کندوان و اسکندان شهرستان اسکو). پژوهش های جغرافیای انسانی. شماره ۷۸، صص ۱۹۵-۱۶۹.
۱۹. رستم علیزاده، ولی اله. علی جمعه زاده، پروین (۱۳۹۷). بررسی عوامل مؤثر بر موفقیت زنان کارآفرین شهر تهران، فصلنامه توسعه اجتماعی، دوره ۱۲، شماره ۳، صص ۱۷۲-۱۴۷.
۲۰. رکن الدین افتخاری، عبد الرضا؛ سجاسی قیداری، حمد الله؛ رضوی، سید حسن (۱۳۸۹). راهبردهای توسعه کارآفرینی در مناطق روستایی: مطالعه موردی روستاهای شهرستان خدابنده. فصلنامه روستا و توسعه، سال ۱۳، شماره ۳، صص ۲۹-۱.
۲۱. زراعت پیشه، زینب، شفیعی، محمد جعفر، موسوی، فاطمه، صمیمی، خدیجه، کنعانی دوست، بهمن (۱۳۹۴). بررسی نقش مهارت کارآفرینی در توسعه اشتغال زنان روستایی (مطالعه موردی: روستاهای شهرستان کازرون)
۲۲. سعدی، حشمت الله. یعقوبی فرانی، احمد. زلیخایی سیار، لیلا. قهرمانی، فاطمه. (۱۳۹۶) تحلیل موانع و محدودیت های اشتغال زنان روستایی (مطالعه موردی: شهرستان تویسرکان)، مجله پژوهش و برنامه ریزی روستایی، دوره ۶، شماره ۲۱، صص ۳۵-۴۸.
۲۳. قادر مرزی، حامد؛ جمشیدی، علیزضا، جمینی، داود، نظری سرمایه، حمید (۱۳۹۴). شناسایی موانع توسعه کارآفرینی زنان روستایی (مطالعه موردی: شهرستان شلیل - شهرستان اردل). فصلنامه برنامه ریزی منطقه ای. سال پنجم، شماره ۱۷، صص ۱۱۸-۱۰۳.
۲۴. کریمی، شهره (۱۳۹۰). نظرسنجی زنان روستایی پیرامون اثر توسعه مشاغل جدید کشاورزی بر توسعه پایدار روستایی، مجموعه مقالات اولین کنفرانس ملی دانشجویی کارآفرینی.
۲۵. کریم، محمدحسین، هاشمی، ابوالحسن (۱۳۸۸). نظر سنجی از روستاییان در مورد چالش های توسعه پایدار روستایی (مطالعه موردی: دهستان ساروق شهرستان اراک). فصلنامه روستا و توسعه، سال ۱۲، شماره ۲، تابستان ۱۳۸۸، صص ۱۷۸-۱۵۵.
۲۶. محمودیان، حسین، ۱۳۸۲، بررسی مشارکت زنان در نیروی کار در استان ها در سال های ۷۵ و ۷۶ و ۷۷، نامه علوم اجتماعی شماره ۲۱، صص ۲۱۸-۱۸۹.
۲۷. مدرسی سریزدی، سیده جمیله، مدرسی سریزدی، سید محمد، کارآفرینی، انتشارات ترمه، تهران، چاپ اول ۱۳۸۸، ص ۳۳.
۲۸. مظهری، رضا. محمدی خیاره، محسن. خیراندیش، مسعود. جهانبخش رستمی، معصومه. (۱۳۹۶) اولویت بندی عوامل مؤثر بر توسعه کارآفرینی کشاورزی در توسعه روستایی (مطالعه موردی: دهستان کوهستان شهر رستمکلا). راهبردهای کارآفرینی در کشاورزی سال چهارم، شماره ۷، صص ۳۸-۳۰.
۲۹. ملوندی، محمد، کارآفرینی و پروژه، انتشارات امیدمهر، چاپ اول ۱۳۸۷، صص ۲۴۲-۲۳۱.

۳۰. موسوی، سیده سمیه، عمانی، احمدرضا . اللهیاری، محمد صادق (۱۳۸۹). بررسی موانع مشارکت زنان روستایی در فعالیت های تولیدی زراعی، فصلنامه علمی پژوهشی زن و فرهنگ. سال دوم، شماره پنجم، صص ۶۹۰-۶۱.
۳۱. نجفی کانی، علی اکبر، حسام، مهدی، آشور، حدیثه (۱۳۹۴)، سنجش وضعیت کارآفرینی در مناطق روستایی (مطالعه موردی: دهستان استرآباد جنوبی در شهرستان گرگان)، فصلنامه اقتصاد فضا و توسعه روستایی، سال چهارم، شماره ۱، بهار ۱۳۹۴
۳۲. ورکیانی پور، نفیسه. حسینی، سید محمدرضا. سمیعی، روح الله. اشرفی، مجید. (۱۳۹۸). ارائه مدل توسعه کارآفرینی زنان با رویکرد توسعه پایدار روستایی در استان گلستان. نشریه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی، سال نوزدهم، شماره ۵۴، صص ۱۶۶-۱۴۷.
۳۳. یاسوری، مجید. نوروزی نژاد، معصومه. (۱۴۰۰). فرا تحلیل کیفی ابعاد توسعه کارآفرینی زنان روستایی. فصلنامه زن در توسعه و سیاست، دوره ۱۹، شماره ۱، صص ۴۱-۲۱.
۳۴. یعقوبی فرانی، احمد، سلیمانی، عطیه، موحدی، رضا (۱۳۹۳). تحلیل عوامل موثر بر کارآفرینی زنان روستایی، مجله مطالعات اجتماعی و روانشناختی زنان، دوره ۱۳، شماره ۴، صص ۴۲-۷
۳۵. یعقوبی فرانی، احمد، سلیمانی، عطیه، موحدی، رضا، اسکندری، فرزاد (۱۳۹۲). تاثیر عوامل آموزشی و نهادی بر کارآفرینی زنان روستایی (مطالعه موردی: استان همدان)، توسعه کارآفرینی، دوره ششم، سال دوم، صص ۱۳۴-۱۱۵
36. Carter , sara .(2005) constraints on woman enterprise, 27th conference enterprise and small business, Glasgow, june 2005.
37. Chowdury, M.S. (2007). Overcoming Entrepreneurship Development constraints: the case of Bangladesh. Journal of Enterprising communities, 1(3).